

*А. Алипбеков,
Ж. Жумалиев,*

Бишкек гуманитардык университети

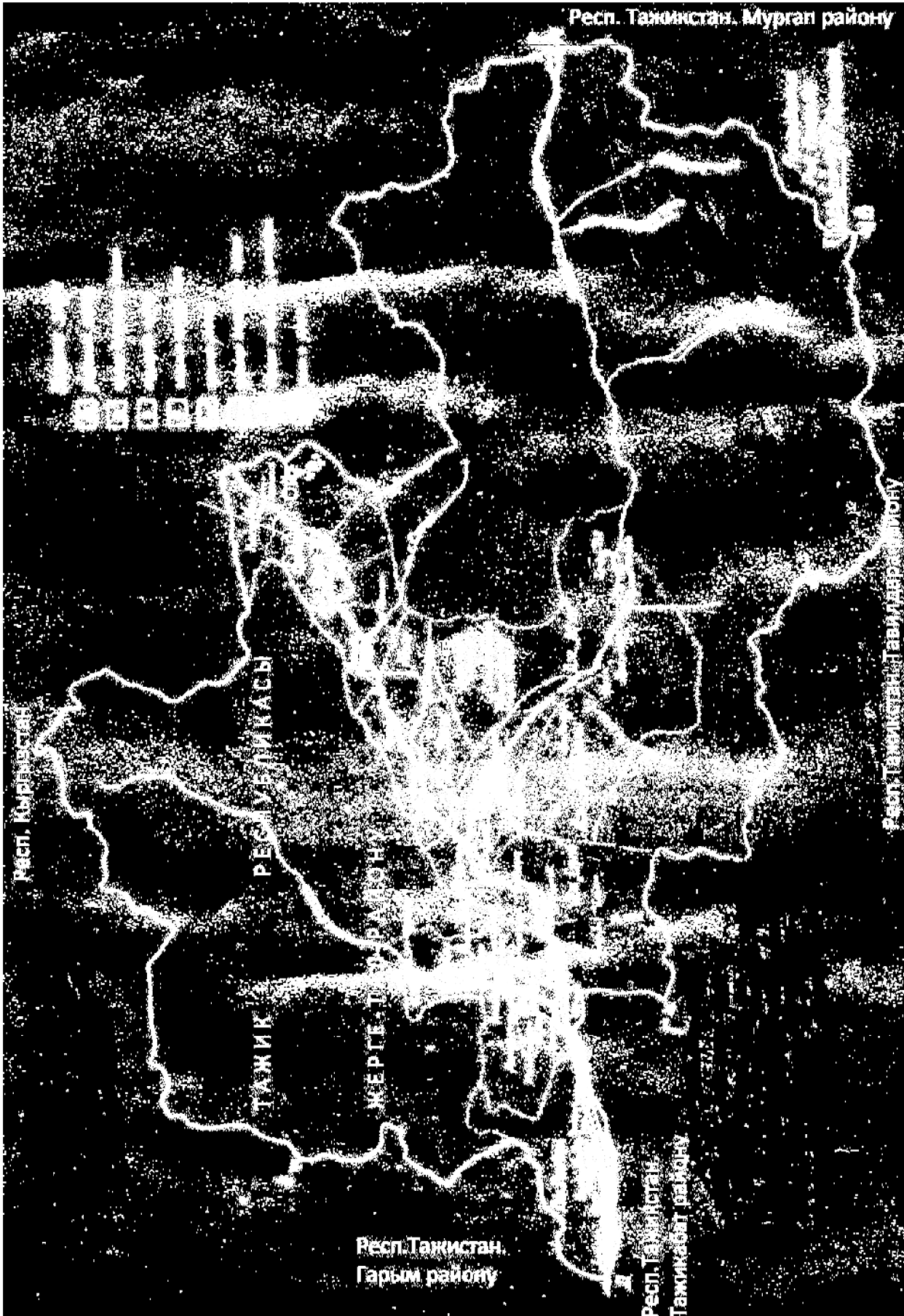
«САРГОЙ» ТОПОНИМИНИН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Тажикстандын түндүк-чыгыш тарабындагы Жерге – Тал районуна караштуу Памир жана Шумкар кырка тоолору менен курчалган Сарыг – Ой аттуу калк жашаган айыл бар. 70 түтүн үй – бүлөдөн турган отурукташкан бул айылдын уруулук курамын кыргыз элинин «кыдырша» деген уруусунун өкүлдөрү түзөт. Ал эми Сарыг – Ой айлына тиешелүү болгон жердин жалпы аянты -6,5 км².

Мына ушул Сарыг – Ой топониминин ата-луусу жөнүндө жергиликтүү эл ичинде түрдүү уламыштар айтылып, ар бир айтылган уламалар мезгил доордун алмашуусун кучагына камтып, өзүнүн ички маанисин,

тарыхын ушу күнгө чейин жоготпой сактап келе жатат. Ушундай себептерден улам ал жердин кандай маанинин негизинде ушундайча аталып калганын аныктоо үчүн 1 – кезекте жергиликтүү элдик уламыштарга кайрылып көрөлү.

Биринчи уламыш боюнча «Илгери кыргыз элинин кедей-кембагалдары ар кайсы жерлерде жашап, аштык таппай кыйналганда ушул айылга келип оокат кылып, күн кечирип келишкен экен. Кыйналган адамдардын сарсанаа болуп жүргөнүнүн негизинде, ал «сары ойлуу» адамдар жашаган жер» дегенди билдирип, «Сары – Ой» болуп аталып калган.

Экинчи уламышка караганда, «Илгери бул жерлерде Атабай деген болуш жана азыркы Саргой айылында «иттер» деген кыргыз уруусу жашаган экен. Жаз келгенде Атабай болуштун улуу уулу Алдаяр малы менен аталган жайлоого көчүп келсе, «иттер» каршылык көрсөтүп, Алдаярдын башын жарып салышат. Аны уккан Атабай болуш келип, Алдаярдын кунуна деп, «иттерден» ушул Сары-Ойду алат. Ошондон кийин баштын тажикче аталышы – *сар* жана кыргыздын күнсөздөрү *Саркун* болуп биригип, «*баштын куну*» маанисиндеги сөз жаралат. Кийин ал улам өзгөрө берип, акыры Саргой аталып калган».

Үчүнчү уламыш мындай: «Саргойдун орун алган жери Ак-Таш, Күн-Кайтыш дөбө, Паран, Кара-Шыбак тоолору менен курчалган айыл. Бул айыл мезгил – мезгили менен сары түскө боёлуп, айлана тоолордогу чөптөр кургап саргарып калат. Ошол учурда сап-сары болгон өзүнчө чоң ойдуң жерди көрөсүң. Саргарган өрөөн болгондуктан ал «Сарыг-Ой» деп аталган. Кийин бара-бара өзгөрүп отуруп Саргой аталышына ээ болду. Буга чейин ал Сарыг-Ой болчу».

Иликтенип жаткан «Сарыг-Ой» ойкониминдеги, тактап айтканда, андагы «сары» компоненттүү топонимдик атоолордун маанилери тууралуу изилдөөчүлөр арабынан ар кандай пикирлер айтылып келет жана сөздүктөрдө ага берилген маанилери да бирдей эмес. Маселен, Х.Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» аттуу эмгегинде **сары** – 1. (иран т.) *баишы, аким, эл бийлөөчү*. 2. (кыргыз т.) *алтындын, жездин өңүндөй түс* (5,240); «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **сары** – 1. *көптү уккан, билген, бардык нерседен маалыматы бар кыраакы адам* (6,422), **сарык** – *сызылып тамчылоо, кичинеден агуу* (6,423); «Персиче-орусча сөздүктө» **сара-** *ным жер, жуушак жер* (9,419). Белгилүү топонимист Д. Исаевдин «Жер-суу аттарынын сыры» аттуу эмгегинде **сары** сөзүнүн төмөнкүдөй 9 маани берери мисалдары менен ачып дааналап көрсөтүлгөн: **сары** – 1. **сары кар** «чоң кар», 2. **сары карын** «курсагы салык, чоң курсак», 3. **сарытаман (ат)** «мыкты, чоң, баш жылкы», 4. **сары санаа, сары убайым** «терең капалуу ойду, абдан санаркагандыкты, чоң убайым-санааны билдирет», 5. **сары кыр, сары кырла** «чоң кыр, чоң-чоң жон кылып үймөлөктөө», 6. **сарыаяз** «абдан катуу аяз, катуу суук», 7. **сары талаа, сары төр, сары өзөн** «чоң, кең, кеңири, кенен, жайык», 8. **Сары-Булак** «тоо арасынан же таштак жерлерден агып чыгуу», 9. **Сары-Камыш (Саргамыш)** «көп, мол, толо, толтура» (3,80-84). Ошону менен катар «сар» компоненттүү топонимдерди эки топко (1. голова; глава; главный; великий; начало; верхний; вершина; 2. большой, много, полный, широкий, просторный) бөлүнүп каралышы мүмкүн. Иран тилдерине тиешелүү болгон **сар** – түрк тилдериндеги *баш* сөзүнө туура келип, *башкы, чоң,*

мыкты, нагыз, кең, кенен, жазы, бир нерсенин *баишалышы* дегени жана иран-тажик тилдериндеги **сар, сер** – *көптүктү, молдукту, толтура* же *чоң экендикти* туюндурган бул эки компонент тең Кыргызстандагы жер-суу аттарында фонетикалык жагынан өзгөрүүгө учурап, **сары** формасына өтүп кеткендиктен, түстү билдирүүчү **сары** деген сөз менен катар колдонулуп, мааниси жагынан көп чаташууларга алып келген» - дейт да - «түстү билдирген мааниси менен түстү билдирбеген маанилерин чаташтырбай, ажырата кароо» керектигин белгилейт (Исаев, 84-85).

Саргой айлынын жайгашкан аймагына караганда, бул жер ошол чөлкөмдөгү ойдуң жерлерден кыйла эле чоң аймакты ээлеп турган, тактап айтканда, 200 дөн ашык топонимдерди (гидронимдерди, оронимдерди) камтыган жер. Ошону негиз кылып, аны «чоң, кенен жайык жер» деген маани менен түздөн-түз байланышта чечмелесе да болор эле. Бирок андай болгондо ортодогу, тактап айтканда **Сар(ы)-гой** аталышындагы \-г-\ тыбышынын пайда болуш себебин түшүндүрүү изилдөөчүгө бир топ машакаттуу жана оорчулуктуу проблеманы жаратышы мүмкүн. Тажик-иран тилдеринде болсо «баш», «башкы» деген маанилер **сарыг** түрүндө эмес, **сар** же **сары** формасында берилерин окумуштуулар өздөрүнүн топонимикалык мүнөздөгү эмгектеринде байма-бай эле белгилеп жазып келатышат. Демек ошондон улам, анын (**Саргойдун**) биринчи **сар** деген компонентин тажик-иран тилдериндеги **сар** же **сары** менен байланышта кароонун өзү биздин оюбузча, калпыс же натуура мүнөзүндөгү көз караш болуп калат. Бекеринен К. Конкобаев (4,40), М. Шамшиева (11,40), Н. Акматов (1,135) сыяктуу изилдөөчүлөр «сары» деген сөздү *чоң, кең, кенен, сары түс(өң)* деп кыргыз тилинин негизинде чечмелешпейтир.

Ал тажиктин **сар/сер** сөзү эмес, накта эле ичкилик (Түштүк-батыш) диалектисиндеги түстү билдирүүчү **сарык/сарыг** «сары» сөзү болушу ыктымал. Салыштырыңыз: Жерге-Тал кырг. **сарыг** – «*өгүздүн өңү сарыг (сары) болуп кетиптир*» (8,789), **сарык** (түштүктө) «*сарыоору*» (12,301). Созулма үндүүгө айлана элек мындай байыркы форманы Сибирдеги хакас, тыва сыяктуу түрк тилдериндеги жер-суунун аталыштарынан азыр да жолуктурууга болот: хакас т. **Сарыг – Ой, Сарыг – Көл, Сарыг – Суг** (2,97,103); тыва т. **Сарыг – Булуң, Сарыг – Хөл** (10,642). Ал гана эмес, Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгүндө» да **сарыг** - *сары түс* формасында орун алган. Айтышат: **сап-сарыг** – *сапсары, аябай сары нерсе*. Сарыг от. **Сарык сүф** – ичтеги сары суюктук. Чогуу «**сарык сурык**» - деп айтылат. *Сары түс* маанисин билдирет (7,651). Ошондой эле Саргойлук жергиликтүү элдик уламыштарынын биринде да «Буга чейин ал Сарыг – Ой болчу»

деп эскерилет. Мына ушулардын баары анын мурда түскө байланыштуу коюлган аталыш экенинен кабар берип турат. Болгону бул жерде анын ээлеген аймагы тажик тилиндеги **сар** «чоң, кең, кенен» маанилерине төп келгендиктен, кыргыздын **сарыг** сөзү менен тажиктин **сар** сөзү катмарлашып, аталышында алдыдагыдай семантикалык жылыш пайда болгон.

Ал эми аталган топонимдеги **Ой** деген сөз «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **Ой** – 1. Акыл жүгүртүүнүн жыйынтыгында пайда болгон нерсе; 2. Чункурураак же айланасындагы жердин деңгели менен салыштырганда төмөнүрөөк келген жер, ойдуң; 3. Казуу, чуңкурайтуу; 4. Чочугандыкты, таң калууну билдирүүдө, же чакырууда колдонулат (6,298) деген маанилерди берери көрсөтүлгөн. Саргойдогу **ой** компоненти болсо көрсөтүлгөн маанилердин экинчисине «айланасындагы жерлерден төмөнүрөөк келген ойдуң жер» дегенине туура келет.

Ошентип, «Сарыг–Ой» аталышына байланыштуу айтылган уламыштарды, ой-пикирлерди жыйынтыктап келип, төмөнкүдөй корутундуга келүүгө болот: 1. «Сарыг – Ой» аталышына байланыштуу уламыштардын экинчиси менен үчүнчүсүн чындыкка жакыныраагы деп эсептесе болот. 2. «Сарыг–Ой» топонимин бир катар тектеш жана тектеш эмес тилдердин фактыларына салыштыра карап, түрк тектүү тилдердеги *сарыг* компоненттүү жер-суу ата-

лыштарында ал *түстү* жана *кеңдик, чоңдук* маанилерин билдирген сөз болгон демекчибиз. Кийин ал тажик тилиндеги *сар* менен омонимдешкен.

Адабияттар

1. Акматов Н.Р. Ысык-Көл облусунун топонимиясы. Филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясы. – Б., 2010.

2. Бутанаев В.Я. Топонимический словарь Хакасско-Минусинского края. -Абакан, 1965.

3. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. – Ф.: Мектеп, 1977.

4. Коңкобаев К. Топонимия южной Киргизии. – Ф., 1980.

5. Карасаев К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986.

6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Б., 2011.

7. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. – Б., 2011.

8. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясынын сөздүгү. – Б., 2009.

9. Персидско-русский словарь. – М., 1983.

10. Тувинско-русский словарь. – М., 1968.

11. Шамшиева М.С. Лейлек топонимиясы. Филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясы. – Б., 2009.

12. Юнусалиев Б.М. Таңдалган эмгектер. – Ф., 1985.